

ПОЕТЕСАТА МАРА БЕЛЧЕВА

ИВАН СПАСОВ

Някаква странна съдба има тази българка. Когато се назове нейното име, като че ли неизбежно идва да зазвучи в душата ни, да заинтригува мисълта ни, да възбуди емоциите ни също така името и на Пенчо Славейков. Не по-малко силна е и обратната връзка; бих казал даже, че тя е първоосновната и определящата. Името на Мара Белчева е някакъв десетилетен спътник около живота, творчеството, гражданското и личностното поведение на Пенчо Славейков. Получава се двойка от имена, която е занимавала не само съвременниците им, но респектира и днешните хора. И не може да се определи кое в този реалистичен и романтичен възел от съдби е по-силното — дали сътвореното литературно дело, или човешката им индивидуална участ.

Ако се вземе предвид обстоятелството, че приживе Мара Белчева малцина са я признавали за „поетка“ въобще или за писателка от значима величина, може да се каже, че тя е предизвиквала думите, погледите, коментарите, положителното или отрицателно отношение към себе си по една главна линия — изключително хубавата жена, „брилянт в огърлицата на красивите българки“, „дамата в черно“, както са я наричали; съпругата на министъра Христо Белчев, твърде начетена за времето си. И по-сетне: „младата вдовица“, приятелката на Пенчо Славейков, неговата спътница до смъртта и след смъртта му; поетесата, която израства под крилото и в „сянката“ на големия литературен месия; непокорната красавица, неприемала и отхвърлила дръзко благоволенieto на височайшата дворцова особа; членката и активистката на Клуба на жените-писателки; гордо остаряващата жена, която към края на живота си копнее да чуе признание — и то не толкова относно стореното от нея за Пенчо Славейков, колкото за своята поезия, за съкровено то си лирическо сътворение.

И докато вниманието или невниманието, уважението или отричането на общественото към Пенчо Славейков се дължат на обаятелната му фигура, на мощното му творчество и на оригиналната му, твърде чепата личност, то всеки интерес към Мара Белчева се поражда от факта, как и доколко, в каква посока и с каква бързина, с какъв чар или с каква махленщина се приема нейната близост до исполина тогава в литературния живот. И какви ли не още други нюанси на тъкуване, на одумки, на съгласия и несъгласия се развихрят около името и около поведението на двамата — Пенчо Славейков и Мара Белчева. . .

Около нея витае повече легендата и като че ли по-малко действа истина. Не можем да отречем и силата на противоположностите, която спомага да се утвърди романтичното и да се открие в него и чрез него обаянието. Защото гладката еднаквост на преценките, на обобщенията, на хвалебствията може да оформи предимно иконографския портрет, ала не и живия облик на човека. И трябва да кажа, че бележките, свидетелствата, отношението, колкото и да

са бегли, спорадични, фрагментарни, които са изказани за Мара Белчева от Пенчо Славейков, Боян Пенев, Кирил Христов, Бела Казанджиева, Дора Габе, Георги Цанев, Константин Константинов, Владимир Василев, Константин Гълъбов, Михаил Кремен, Елисавета Багряна, Христо Радевски и други, ни отправят към истинската посока, за да „слепим“ парчетата. И да получим един и по-правдив, и по-убедителен, и по-интересен образ, който пак ще си остане под властта на легендата, но вече по-слабо и с възможност в бъдното да се подчини повече на фактите и да избегне, до известна степен, от оковите на предположението. Такъв път е задължителен, без той да оспорва правото на времето да поддържа обаянието за хората, но като същевременно все повече и повече го приземява. . .

Чаровно е да се връщаш назад през годините и да уточняваш по свой начин онова, което си дочувал оттук-оттам; което ти е изглеждало толкова далечно и любопитно. Това не е опит да се преодолеят чуждите доказателства, но върху тяхната твърдина да се изгради нов човешки и творчески образ. И тука се крие удоволствието да преобръщаш пожълтели страници, да докосваш документи, върху които времето е оставяло своите белези. А и да имаш съприкосновение с неща, които са били притежание на тези, към чиято същност си устремен. Това е своеобразно ваятелство. Това е къс по къс изградено лястовиче гнездо, свързано с калчицата, с перушинките, с връвчиците. И — накрая — с вездесъщата, с циментиращата спойка на птичата усърдност. . .

Интересно е, че е имало огромна охота да се говори, да се доказва, да се освидетелства личността на Мара Белчева: нейната външност, нейният маниер, нейният характер, поведението ѝ спрямо другите, а малък е бил ищакът да се анализира нейната поезия. Това в същността си най-важно дело някак си се е отбягвало. И поради тази причина срещаме името на поетесата в разделите при спомените за другите лица, без да се обособи присъщото за нея широко място тъкмо като поетеса, макар че и за тази цел е писано. Ала като че ли да не бъде съвсем празна „критическата графа“ на библиографията. „Да-то“ и „Не-то“ във връзка с лириката на Мара Белчева са казвани така, между другото, като изключим този по-разгърнат текст, който ни е оставил критикът Владимир Василев. И още няколко по-малки примери от подобен род. . .

Едва ли Мара Белчева е била незаинтересована и още по-малко равнодушна към поетическото си дело. Като пропусна тука значими подробности от много любопитните спомени на проф. Константин Гълъбов за нея в книгата му „Спомени весели и невесели за български писатели“ (БП, 1959 г.), ще наблегна върху свидетелството, че Стоян Омарчевски е нарекъл Мара Белчева „даровита поетеса“. Затова и трябва да я измъкнат от мистицизма ѝ. Тя още не си е казала „последната дума“ на творец. И министърът вярва в тази дума. Самият професор в очите ѝ я определя като „даровита поетеса“. Той пише: „Пенчо Славейков и Мара Белчева — това е като съчетание на две творчески личности, единствен случай в нашия литературен живот и може би няма да се повтори никога.“ На устроения вечер в нейна чест проф. Константин Гълъбов, може би пръв, изказва идеята в творческата им дейност да се разграничат двамата — Пенчо Славейков и Мара Белчева, защото те са си самостоятелни автори. А ето по-сетне реакцията и на самата поетеса по този повод, която показва доколко тя е била „вътре“ в делото си:

— Аз ви благодаря много, че се опитахте тогава да ме откачите от колесницата на Пенчо и дадохте такава ласкава преценка за моите стихове. Но защо не я напишете? И добавя на немски: „Напишете го, господин професоре, напишете го. . .“

Тук искам да изтъкна, че не става въпрос да възкресяваме „мъртъвци“, които времето е отдавна погребало в пластове си, а да свързваме нишките

на едно минало, което в естетически смисъл никога не може да принадлежи само на себе си. То по някакъв начин се разпростира и в предстоящите години, като не се подчинява единствено на конкретната обстановка, родила и огласила създаваните художествени ценности. Освен това — нашата поезия не е пребогата с имена на поетеси, та да рискуваме така, на вятъра, няколко измежду тях; с лека ръка да ги отстъпим на забравата. Дори самата тя, която е жадна да насища огромния си студен търбух с непризнатите от поколенията, специално към Мара Белчева е доста внимателна, деликатна и, бих казал, в известна степен безсилна, защото не можа да я погълне изцяло и завинаги. Все нещо се говори, споменава се, намеква се за тая жена, макар и около името на Пенчо Славейков и неговия литературен кръг; та даже чрез невъзможността да се подмине нейната хубост, нейната душевна щедрост, нейното въздействие някога, самотността ѝ в края на живота, потопяването ѝ в опиянението на мистиката, която едни приемат като драма на остарялата хубавица, а други обясняват като спасителна религия. . .

Не може да не прави впечатление, че за Мара Белчева намираме сведения, черти, характеристики, мнения, несъсредоточени около самата нея и не „централизирани“, а разпръснати тук и там, главно в ония случаи, които се отнасят до Пенчо Славейков и до дружбата му с неговата приятелка, вдъхновителка и лиричка. Но също така няма съмнение, че последиците, които Мара Белчева търпи от една такава близост с този „гръмовец“, не са никак благоприятни за нея след неговата смърт. И в това е рискът на всяка надарена жена, свързана по един или по друг начин с известен, обичан, мразен и неподкупен творец. И Мара Белчева изтърпява „наказанието“ за дързостта си, а и за обичта си. Това „възмездие“ не се ограничава само в подхвърляните одумки. То най-остро и най-неприятно се отразява върху оценката на нейното творчество. В тая работа има и несправедливост, и предпазливост, и неплодотворна заинтересованост, и в немалка степен „изплащане на чужди грехове“. Не пледирам да направим от Мара Белчева „първа поетеса“ на времето си, нито пък сега да ѝ отредим онова място, което тя обективно не е в състояние да заеме. Моята цел е тя да получи, доколкото е възможно, полагаемото ѝ се признание — според стойността на оставеното наследство. . .

Ние нямаме документирани сведения за поетическите опити на Мара Белчева до срещата ѝ с Пенчо Славейков. Нейните публикации започват след това запознанство. И е напълно естествено всичко да е станало под въздействие на „учителя“. (Щом той се е влияел от нея, какво пък ще е да не допуснем обратното?) Ала в случая същественото е, че творческото зрънце — било като вродена дарба, било като психологическа предразположеност, било като силен и добре култивиран усет към литературното слово — се е намирало в душата на поетесата. И е чакало плодородната си почва. Тя е подготвяна и предварително, и е, до известна степен, получена „случайно“ — посредством тая среща „на пладне“ между двамата творци. Тогава Мара Белчева е наближавала своята тридесет и петгодишнината. Цели 12 години е живяла като вдовица на поета, преводача, политика, икономиста, министъра на финансите в кабинета на Стефан Стамболов — Христо Белчев, убит през 1891 г. Както свидетелствуват някои описания, той е бил „млад рус хубавец“. И Мара Белчева е била щастлива с него не заради министерската му кариера, но преди всичко заради богатата му духовност и заради неговите литературски заложби. Претенката за него на Пенчо Славейков е: „рядък българин“. А за семейния им живот той казва: „дивна поема само от четири къси, но хубави строфи. . .“

По време на тая забележителна среща Пенчо Славейков е навлизал в своята тридесет и седемгодишнина. Това са и за двамата години за творчески разцвет, вече подсказан от голямото дело на Пенчо Славейков, който подготвя тогава и лирическия си епос „Кървава песен“. Мара Белчева, която е учила

специално литература, имала е огромна култура, познавала е чужди езици, сега вече проявява поетическата си жажда. И не са прави тези, които смятат, че авторката е удобна глина, от която Пенчо Славейков създава поезия по свой образ и подобие. Заложената вътрешна дарба определя в решаваща степен и насоката в развитието на един творец. Едно нещо е личната самобитност и съвсем друго нещо е чуждото въздействие. Тия факти сме длъжни да разграничаваме. В едно писмо Мара Белчева твърди следното: „Не ме е учил Пенчо на рими. Поезията е музика на душата. В тая музика съм заслушана още от детинство и римите са си играли покрай мене, но трябваше да срещна Славейков, за да ме увери, че тя би радвала и други, ако ѝ дам реален израз. Той ми е задавал рими да пиша по тях стихотворения, за да ме застава да работя и да повярвам в своето призвание.“

Мара Белчева издава всичко три стихосбирки: „На прага стъпки“, посветена на светлата памет на Пенчо (1918), „Сонети“ (1925) и „Избрани песни“ (1931). Аз тук няма да ги разглеждам книга по книга, но ще анализирам някои особености в проблематиката и в поетиката на тези стихотворения. Също така няма да влизам в спор с вече дадени оценки за лириката на Мара Белчева, а ще изказвам само своето съждение. И по този начин, пряко или по-странично, ще вземам отношение и към мненията на други критици. А и няма да търся нито хронологическо-библиографска, нито пък биографска изчерпателност, защото не пиша житиеописание на Мара Белчева и на нейния род. . .

Струва ми се, че първата ни грижа, когато се докосваме и до паметта, и до поезията на Мара Белчева сега, близо сто и двадесет години от рождението ѝ, половин век от смъртта ѝ, най-напред трябва да я извадим от полузабвенията за някои специалисти, а и от почти пълната забора за младите поколения. И едно друго, може би най-главно задължение застава пред нас — да изтъкнем ценностите в това творчество, да го разгледаме „само за себе си“, доколкото е възможно — извън напластените предубеждения, че то се намирало в сянката на Пенчо Славейков, или пък че представлявало „проекция“, „репетиция“, „репродукция“ на неговото въздействие върху поетесата. Самият конкретен лирически текст отхвърля такива твърдения. И това ще стане очевидно по-нататък.

Някои подчертават, че поезията на Мара Белчева не е престапала да въздействува — както навремето си, така и сега. Разбира се, такива уверения са относителни. Да се твърди, че тази лиричка е влияела върху Багряна, Бленика, Магда Петканова и други авторки, би следвало и конкретно да се докаже по метода на сравнението, а не само да се изрече като лесна декларация. Не бива да смесваме влиянието и обаянието на жената и на гражданката, на личността на Мара Белчева с въздействието на нейния стих. Чрез книгата на Блага Димитрова и Йордан Василев „Дни черни и бели“ (1975) Елисавета Багряна признава първото въздействие и напълно, даже в категорична форма — „като поетеса тя не ми импонираше“ — отрича влиянието на поетиката ѝ. Вероятно в този пункт трябва да се бори по-внимателно и по-достоверно. Константин Константинов казва, че тази жена е дошла сякаш „от някое платно на Ренесанса“. И е давала светлина за дните на другите хора. . .

И все пак, в същността си, като мотиви, като стил, като цялостен творчески мир — какво представлява и какво място заема лириката на Мара Белчева?

Като избегна хронологическото подреждане на размислите си, основани последователно върху реда на публикуваните книги, ще подчертая най-напред, че Мара Белчева носи несъмнено поетическо чувство, че тя умее да го фиксира емоционално и образно, че притежава творческа способност от виденията и от преживяванията си да сътворява силен вътрешен, духовен, личностен и со-

пиален свят — свързан с времето и осъществен чрез неговите очертания: битови, политически, нравствени, психологически, интимни, родолюбиви, международни. . .

Разбира се, че сме задължени преди всичко да определим доколко такова уточнение може да бъде относително валидно, какъв е типът лирика, създавана от Мара Белчева. И веднага ще кажем, че това е главно „вътрешната“, интимната, даже лично-биографичната духовна и емоционална реактивност, проявявана от поетесата. А този факт е твърде важен, когато пристъпваме към анализа и към оценката на такава поезия. В нея има редица стихотворения, които свидетелствуват и за музикалност на стиха, и за динамичност в композицията на цялата творба, и за силно лиризиращи моменти в нея, понякога обкръжавани от по-констативни, по-спокойни, бих ги нарекъл — обстоятелствени детайли. А друг път същите детайли, озвучени, осветлени образно-художествено, съжителствуват пък с доста инертни поетически средства, които не достигат степента и въздействието на „съседите“ си. Това можем да забележим, ако някак си прокараме ярък лъч в тъканта на произведенията, който да полюсига, да „разпредели“ съставките в общата лирико-изповедна структура на стихотворението. И тъкмо един такъв експеримент ще покаже, че Мара Белчева не е в сянката на Пенчо Славейков, а самостоятелно и грижовно гради своето творчество. . .

Казах, че може да се приведат примери, които ще аргументират всеки от по-горе теоретически направените изводи. Започвам с снежното стихотворение „Кокиченце“, което ще подсказва много страни от психологическата нагласа на поетесата:

Кокиченце за мене брано,
от него дар на обичта, —
от всички минало най-рано
през портите на пролетта!

Ела ми научи душата
как да цъфти в снега и тя,
и да извади от земята
сълзиците на радостта.

Излишно ще бъде подробното вглеждане в тая миниатюрна, естествена и съкровена емоционална изповед, която изнася като на длан преживяванията на лирическата героиня; нейните надежди, нейните дълбоки човешки трепети, намерили формата и на съдържаната молитва, и на благодарността към онзи, който ѝ е дал кокиченце като дар и в знак на обич. Но вложената идея в тази стихотворна импресия е от ясна по-ясна. Заслужават внимание някои от „похватите“, които не могат да бъдат нарочни, тенденциозно подчинени на предварителен замисъл, но които са израз на една вътрешно активизирана психо-емоционална природа. И тя вече — според своята култура, манталитет, гъвкавост и реактивност — спонтанно „подава“ образи, аналогии, олицетворения, метафори, за да постигне собствената си същност; да я представи на читателите художествено и въздействащо.

Тук можем да открием тези нежни, твърде съкровени „гнезда“, които влияят върху цялостната композиция и върху цялостния колорит на творбата. Става дума за такива одухотворения, които „сливат“ рисунъка и душевното състояние на лирическата героиня: кокичето-вестител първо е влязло „през портите на пролетта“; призивът към това крехко цвете съдържа доверие и надежда — жената иска и нейната душа да цъфти в снега, да намери в топлата земна гръд „сълзиците на радостта“. Само едно естетско високомерие би се решило да твърди, че в такава лирическа успорица няма въображение; или пък че липсва

чувството за поезия. Още по-неубедително би прозвучал който и да е опит за търсене тук на реминисценции, на чужди образци. . .

Когато вникнем по-дълбоко в емоционално-психологическия строй, който владее поезията на Мара Белчева, ще разберем, че нейното творчество носи в голяма степен тъжен, носталгичен тон. И най-често за постигането му спомогат паралелите, които поетесата прави между вътрешното състояние на героинята и природните картини. Ала тая тъга, сумракът на душата, измъчващите я успоредици, тъмните краски на изображението не са измислица, не са удобна поза, не са писателски „трик“. Всичко е израз на чувствена достоверност и на житейски факти. В своите бегли спомени за Пенчо Славейков Мара Белчева пише: „Коего живота ми рано даде, рано го отне.“ Тия мисли обобщават една съдба, която има най-малко поне две драматични основания — убийството на Христо Белчев и преждевременната смърт на Пенчо Славейков. Но тук ще поставим и сестринската обич към рано починалия по-малък брат. . .

Най-често срещаният похват в лириката на Мара Белчева е художественият паралел. Това не ограничава избора на средствата, защото в случая не участва като „помощник“ само външната натура: почти всеки поетически образен акцент има смисъл и функция на съпоставителен, аналогичен похват. Ще се позова и на стихотворението „Пролет“, което може да ни улесни в изясняването сега особености, които срещаме в лириката на Мара Белчева:

През прозореца надничат
кестенови цветове. —
Нещо ме навън привлича,
нещо ме навън зове.

В бяла пролетна премяна
хълмът се далеч белей. —
Погледът ми там се губи,
дето пролетта се смей.

И смехът ѝ ведър чувам
в кестенови цветове. —

Той ли ми в душа говори,
той ли ме навън зове?

През ведрината лека
на стълп се вий димът —
на стрехата сънят.
И вий се той полека

нагоре — и изчезва
едва съзиран, там
на слънчевия плам
в огреаната бездна.

Това стихотворение ни помага да навлезем по-сигурно и в душевното настроение на лирическата героиня, и в творческата лаборатория на поетесата. Както е очевидно, фактическият творбата е завършена с третото четиристишие, с третия куплет. Всичко е подчертано като „гледка“, като пейзаж, като преживяване, като единение между властващата пролет и копнежа на жената. Колкото и да е статична тази картина, макар съзерцанието да преобладава като настроение, бихме събрали, ако наречем написаното бездушна регистрация или отглас на вече познати импресии. Не е такава работата. Защото присъствието на личен отклик, на оригинален замисъл, на колоритно виждане не може да се отрече, както и не могат да се омаловажат музикалността, искреността, езиковата пъргавина и ангажиращата сила на цитирания поетически текст. Но тук чувството за хармония е изневерило на Мара Белчева. Към трите куплета поетесата добавя и един „блок“ от осем стиха, които са претрупани, сбити, нефункционални, тежки. Това са прибавки от един организъм към друг. . .

Чрез едно писмо на Пенчо Славейков до Мара Белчева ставаме свидетели на „поученията“ му към поетесата: „Твоите стихове ми говорят за много неща, но аз жаднея за много повече, както за теб. От твоите песни трябва да вей дъхът на твоята душа, и формата им трябва да е тъй хубава като твоята снага. И душа, и снага са за мен — за мен трябва да са и песните ти, а туй, което е за мен, не смей да не е хубаво! . . .“ Можем да открием тука цяла естетическа програма: преди всичко за верността на поета към себе си, към собствената си

човешка и творческа природа. Но това не е достатъчно, тъй като идея и форма трябва да са в унисон, да създават органичната цялост на делото. И друго нещо намираме в това писмо: една вяра в категоричната предопределеност на творческата и на интимната им взаимност — обич и творчество са предназначени за него, „съветника“, учителя, поета, мъжа. Нищо не може и не трябва да е лошо, недостигащо или нахърнено: „не смей да не е хубаво!“

Така, макар и немного деликатно, съвсем в стила на Пенчо Славейков, чието държане, както го характеризира и самата Мара Белчева, е често „на ръбът на неприличieto, а понякога и през ръбът“, той дава „уроци“ по майсторство на своята ученичка и приятелка. Според собствената му теория, изказана в едно писмо до нея — само когато към творческия момент се пристъпва благоговейно като към молитва — само тогава се явяват истинското творчество и неговата рожба — геният. „Много малко молитви има на тоя свят, и много малко гении са се родили затова, а идиоти — колкото шеш.“

Вероятно Мара Белчева се е стараела да изпълнява „предписанията“ на ценителя и на творческия си наставник, но не всичко е подвластно само на желанието и на старанието ѝ. Както се вижда от горния цитат, има стихотворения, в които не е напълно защитена тъкмо тяхната изящност; открояват се графични в изливането; не се получават всякога и навсякъде силата и съвършенството. А тъкмо към него я зове Пенчо Славейков, когато ѝ праща картичка с портрет на А. Фет и с едно стихотворение. Коментарът е следният: „Един от най-дивните певци, — само да не беше писал много повече песни, отколкото трябва. Миниатюри на фарфор. И твоите да са такива!“

Неговите „указания“ са императивни, не търпят отклонение, имат смисъла и същността на безапелационни „заповеди“. Формулирани са като нещо съдбовно, въпреки нежните му чувства и цялата му обич към тая „хубава българка“, към „тоя тъмен хубав поглед“. Пенчо Славейков е бил доста затруднен като ценител, като съдник, като критик на Мара Белчева. Неговият критерий е поставен върху деликатен и тежък избор — хем да каже истината, хем да опази магията на взаимната любов. Но тук не се иска дипломатия; нека да господствува откровението, защото се отнася до поезията, до изкуството. И защото се дават хоризонти на една жена и поетеса, която има пред себе си висока цел — творческата, — в чието име трябва да живее и да отпъжда от себе си грубостите на всекидневнието. И той търси съчетанието на двете положения, за да внесе яснота в поведението си. В едно писмо от Париж Пенчо Славейков „подхвърля“ на Мара Белчева: „Кой ти е крив, като си тъй хубава и мила, а аз не тъй глупав да се вирам само в ръкописа ти. . .“

Но да оставим тия преинтересни „лекции“ и за по-нататък, а да се върнем сега към самите стихове на Мара Белчева. Още в първата ѝ стихосбирка, озаглавена и поетично, и находчиво като инверсия, „На прага стъпки“ — усещаме покоряващия лирически автобиографизъм. Първата изповед на героинята ни подготвя за едно тъжно чувство, за общуване с една страдаща жена, за среща с мъката. И тя ще бъде изказана в подбрано време от денонощието — „когато дневният шум заспа в нощта“. Тогава всичко ѝ спомня за отминалите дни, които са оприличени на „монахини нейде в далнини отиващи безмълвно. . .“ Образът не е наивен, а е твърде релефен. И съдържащата се в него аналогия говори за душевното състояние на страдащата и за тъмните сенки в нейната емоционална памет.

Разбира се, тая лирическа багра не е единствената. Споменът понякога е пронизан от палавството на младостта, от виденията на безгрижното преживяване. Тя си представя как някога тайно е ходила в лозята да си зоба „ароматния мискет, запържил си рубинови зрънца“. Но я спива пьдарят — „по-

никнал до небето великан“. „Злосторниката“ се отскубва пълзешком, и докато съседките още гълчат, тя се озовава „дома назад, със светулка по ръцете“...

Ние не можем да твърдим, че още с първата си книга Мара Белчева е някакво изключително явление в нашата поезия, като знаем кои са творили преди нея, нито пък бихме я определили като „пионерка“ в женската лирика. Цяло десетилетие преди „На прага стъпки“ са излезли на бял свят две книги на поетеси: „Теменуги“ на Дора Габе и „Снежинки“ на Екатерина Ненчева. И все пак не бива да се отрича чувствителният принос на Мара Белчева. Тук е рисковано да се търсят влияния или да се абсолютизират нещата чрез сравнителния подход, защото едва ли той ще ни докаже нещо по-същностно. Ще приведа едно признание на поетесата Бленика, цитирано от Иван Сестримски в очерка му за Мара Белчева („Български мотиви“, 1982, Пловдив): „Някога нейната поезия беше нашата първа закръмка...“

Възможно е да са им допадали такива откровения, в които има нещо песенно, фриволно, нежно, интимно и насищащо с радост очакванията:

Свърши се играта,
млъкна песента.
Той и тя в душата
със звукове-цветя.
Свиха и завиха
вън града сами.
Звездна нощ и тиха
светлинка ръми

над града потънал
в летен сын ленив.
Чер е скут разгърнал
парка мълчалив,
дето се извива
глъхналия път —
дето мълчаливо
сенки две вървят.

После, в третата си книга „Избрани песни“, Мара Белчева ще включи от своя дебют малко стихотворения, а те са твърде много на брой за една първа книга — над сто и двадесет. И затова ни дават широка възможност за наблюдения върху тематиката, върху изразните средства, върху формиращия се творчески свят на поетесата. В него има място и за тъга по миналото, и за блянове по „къщицата тамо край реката“, и за „детинските нощи“, и за старицата край огнището, в което е лумнал буйният огън и „главния подава огън на главия“ — една чудна образна и мисловна тънкость, каквато намираме често в тъканта на разглежданата лирика. И тя показва освен много други признаци също така вроденото и постепенно култивирано поетическо чувство у Мара Белчева.

Тя носи в душата си ония патриархални, религиозни, леко мистични, омаягосващи усети за природата, за празниците, за човешките взаимоотношения, за нравствените ценности, като превръща богатствата на впечатленията в емоционално наситени картини: игнажденският сняг обтяга по стобора гърдани: „И вий ги и шери... И реч недоречена сякаш в снежинките снежни трепери“. Увлечателно и въздействащо като изкуство на българското слово, като маниера на пресътворяване, като изображение художествено е стихотворението за смъртта на божията майка. Прокарана е идеята против богохулството: свещеникът, който казва за божията майка „Роди лъжата — и в лъжа умря“, онемява. И народът вижда тук страшна поличба: „В туй Божий пръст народа проумя — над тоз, що Бога в майката прокліна. И шествието глухо го отмина...“

В беглите си спомени за Пенчо Славейков, като разсъждава относно човешкия път през живота, Мара Белчева мимоходом, според характера на своята изненадваща и мека рефлексия, отбелязва: „Че най е дълъг пътя около единството на противоречията.“ Тая мисъл трябва да ни ръководи в анализа и в обобщенията и за поезията на Мара Белчева. Защото наистина по тая „осова линия“ се развива и нейната лирика — като единство на противоречиви преживявания, вълнения, размисли, възгледи, съждения и оценки за света, макар

че някои критици определят същността на поетическата ѝ изповед като разположена само в лоното на съзерцанието и на тихата печал. Това не е точно така. По-друга характеристика му придават самите факти.

Като се придържахме дори само към първата стихосбирка на Мара Белчева, един солиден лирически том, ще видим колко е разнообразен психологическият релеф, въпреки една доминираща краска — носталгичната. Нейното художествено изображение доказва дълбоката искреност на преживяванията и силата на вътрешния порив:

Как меланхолично свири есента
по усланените листа-клавиши,
и дървесата мокри вейки свеждат
и капките от стрехите текат
като цимбални звуци в тая песен

тъй монотонна... И под песента
тополите — цял ред — като дервиши
и вият се, и кършат, и навеждат,
изправят се и пак се завъртят,
подзели своя танец увеселен.

Привеждам цялото стихотворение, за да се види колко нагледно, видимо, картинно мисли и рисува състоянието на природата, пък чрез нея и собственото си душевно настроение поетесата Мара Белчева. Тя няма ярка склонност към абстрактно разсъждение, без това да означава, че авторката е лишена от способност за осмисляне на вълненията си. Тя уместно намира паралела и сравнението за разразилия се вихър на спомена от младини — „как той сърцето ми лудо плени!“ Някои аналитици на разглежданата поезия ни уверяват, че лирическата героиня е много тиха и печална. Обаче има примери, които говорят за вътрешен бунт, за изблик на драматизъм, за непримирение у жената с тежките обстоятелства на битието. В стихотворението „Зима“ тя нарича кръвта си „бунтовница“...

Срещаме първоначално кротко желание да полети към въздух и простори, защото ѝ е омръзнало да живее в затвор. И постепенно кроткостта прераства в амбиция, в устрем: иска да разбие нощта „на своя кризалид“, иска да „хвъркне волно по света“, да диша дъха на цветята. Решена е на живот и на смърт, но да излезе от „тоз затвор“. Мара Белчева ни прави съпричастни на един протест, обхванал духа на лирическата ѝ героиня, защото копнежите са оковани, а „знойний дъх на нейните мечти се удря о гранитени греди и в сълзи пак се рони в нея“. Това е страдание, това е мъка, това е мобилизирано усилие да се променят нещата. Подчертавам тези както композиционни, така и психологически детайли, за да се разбере, че героинята на Мара Белчева е сложно устроена и представлява една многостранна личност, доказваща се чрез реакциите спрямо живота. Тя не се изявява еднопосочно, макар да налага у нас убеждението за строго формиран менталитет и за вече установена солидност в характера си...

Някои критици наблягат върху думите на Дора Габе за Мара Белчева: „Цялата беше като молитва. Да, тя тъгуваше тъй, както другите се молят.“ Ако съдя от обрисовката на жената, която е адекватна и в темперамента, и в действията си на поетесата, ще приема уверенията на Дора Габе за резултат на тънко и аналитично вникване. Ала те само засилват мислите ми за многообразието на изображението, а не ги опровергават. В стихотворението „С тез камъни...“ можем да видим потвърждение за направената характеристика на поетесата. Съдбата я измеря с камъни, а тя гради от тях храм за молитва. И там се принася в „жива жертва“:

Под бремето на своята неволя,
когато ида в него да се моля,
на жертвата ме сепва тъмний стон
и спира ми молитвеният поклон.

И бягам ази с този стон в ушите, —
избягна ли ще в себе си сълзите?
Къде? Все нови камъни летят
и трупат се и ми запречват път!

Мара Белчева е написала проникновени, вълнуващи, искрени, силно въздействащи песни за изпитанията на човешката душа, за нейните страдания, конвулсии, падения и просветлявания. Те са връхлитали върху цялото същество на героинята и след смъртта на по-малкия ѝ брат, и подир смъртта на Пенчо Славейков. Причините, основанията, дразнителите за тая мрачност нарастват непрекъснато. И това още повече се отразява и върху тоналността на песните. Самотата придружава като вярна спътница поетесата, която се изповядва пред читателите си:

Сама в вечерний път вървя.
Светулки светят из тревата —
кат спомените ми в тъмата:
изпускам ги и пак ловя.

И в мойто сиротно дома
в ръце си нищо не отнасям. . .
И бързо аз свещта угасям
да се не гледам пак сама.

Това е дълбок и смел самоанализ, искрен плач на душата и същевременно готовност за стоическо страдание. В едно стихотворение авторката се моли за силата на твърдостта, без която не може да се издържи:

О дай ми, Боже, сила
света сама да нося
и милост да не прося
аз, никому немила.

На всички дал си мъки,
но сила на малцина.
О дай да не загина
от обич и разлъки!

(„Пак сама“)

Но това са и координати за размера, за превъплъщенията, за степента на душевните усилия. Говори се за гордостта на жената, за обкръжението, в което сега живее; за крайност на състоянието, в което се намира; за причините, които са го породили. Всичко това е събрано само в осем стиха, които са кратки, точни, казани сърдечно, като споделяне без преструвки, без маска, без поза, с ярка сгъстеност на болката и с една горда примиреност. . .

Образът на самотата в лириката на Мара Белчева е изграден в различен план. И е наситен с тъжни, ала разнородни емоции — според обстоятелствата, които ги предизвикват („Вихър“, „Аз казах сбогом“, „Свещицата“. . . и други). Това не е показно, „учебно“ страдание. Неговите корени лежат в една човешка съдба, при това богата с драматичност и с изпитания на чувствата. Посветените на Пенчо Славейков стихотворения разкриват много качества на личността Мара Белчева. И я представят в една светлина, която ѝ слага ореола на мъченица, на достойна жена и на смела поетеса. Те са израз на кон-

кретна участ, ала придобиват величината на обобщение поради художествената си стойност, а и поради вградените в тях нравствени категории, оживени чрез поетическото слово:

Звънът пак на раздялата звъни!

Сама се пак в живота аз завършам,

В денят, небето който ми разгръща,

аз виждам все заровените дни.

През зимний сын — тъй спомена далек —

раздира кърваво око мъглите.

И нижат се забулени елите:

свещеници зад неговия ковчег.

(„След погребението“)

Може да се каже, че интимно-изповедната, страдалческата лирика на Мара Белчева разкрива стоическата философия за живота, за смъртта, за човешката орисия, за смазващото и възвисяващо битие. В тия очертания са намерени точните релефи както за личното, така и за общовалидното:

Отварям пак железните врата:

под тихата бреза при тебе спирам.

И на колене в сянката света,

ръце на твоя мрамор аз простирам.

Наоколо ми сенките мълчат,

сълза подир сълзата им говори

за миналия с тебе златен път

в страната на широките простори...

(„Брунате“)

Ако се вгълбим само в съдържанието на стихотворението, ще открием в него размерите на едно конкретно преживяване, носещо в себе си една човешка драма. Същевременно можем да следим движението на чувствата, лиричността на изказа, естествения ритъм на изповедта, чистия глас на болката, тъгата за миналото — „златен път“, който е водил тях двамата из „широките простори“ на впечатленията, на радостите, на ламтежите и на безграничния и ненаситен творчески дух...

Мара Белчева написа „бегли спомени“ за другаря и любимия Пенчо Славейков, с когото преживя цели девет плодотворни години. Но в лириката си тя му издига траен паметник, съграден от обич, вяност, признателност и светло упование:

Ношта ме гледа с твоите очи,

дълбока, тиха нош.

Възточна песен ми в сърце звучи

с възшебната си мош.

И мене тъй ми е да отлети

на нейните криле,

и да целуна всеки кът в света,

с теб дето сме били.

(„Котлеж“)

Сега поетесата не съдържа вече нито едно чувство към обичания, защото се изповядва пред неговата памет. И защото злата мълва по-малко ще сплетничи по техен адрес: поне смъртта на единия ще спаси до известна степен от злоезичие другия, т. е. нея, жената. И тя дава простор на изблиците си, които са осенени от крилото на черната орисия. И затова няма причина за недо-

млъвки. Само нежната дискретност и голямото преживяване остават като свидетелство за едно минало, което довчера е било празник и за двамата. Мара Белчева, която притежава съкровена вътрешна мярка и за достойнство, и за поетичен образ, намира сполучливите, най-често емоционално и психологически точните художествени средства, за да изпъкнат и обстоятелствата, и вълненията, и тяхното въздействие:

Отдавна ли, от стръмний ден сломена,
лежа на каменните му гърди?

И неговата сянка в мен вградена,
и неговия дух ме вред следи.

Пронизващ тъй лазурите небесни,
криле разперил е над мен орел, —
ту притъмней, ту надалеч проблесне,
и пак се скрий в задоблачния предел!

(„Орел“)

Някъде по-напред споменах, че в стиховете на Мара Белчева откриваме тези находчиви, нагледни, релефни, емоционални „гнезда“, които дават озарението си на цялата творба; оживяват и правят естетически функционални даже и ония по-безлични, по-неутрални, дори на места направо инертни словосъчетания, които не са рядкост за композицията на редица стихотворения. Такива радващи „попадения“ са плод не на уморителни търсения — те са признак на безспорна поетическа надареност, на едно одухотворяване. . .

Според разказите на нейните близки след смъртта на Пенчо Славейков Мара Белчева изпада в самота, в една емоционална затвореност, в някакво отчуждение към света и към живота. Всичко е насочено към опазване и към възвисяване на неговата памет, на подвига и на примера му. Единствен, който прави други алюзии в спомените си за Мара Белчева, е Кирил Христов. Той твърди, че в разговори с него поетесата никога не е споменавала името на Пенчо Славейков. Може да е било и така, но тая подробност не променя истината, че Мара Белчева е била отдадена и вярна докрай на Пенчо Славейков. Когато той умира, тя е четиридесет и четиригодишна — в разцвета на жизнените и на творческите сили. След шест години се явява и първата ѝ стихосбирка — „На прага стъпки“. Това е малко необичаен дебют — авторката е на 50 години! Ала резултатът оправдава риска, още повече и затова, защото представите на тогавашните ценители на поезията никак не са свързвани с възрастта на поетесата. Пък и нейните амбиции за творческа реализация — и като подбуда, и като удовлетворение — са твърде различни от днешните претенции на поетите. . .

Мара Белчева не се е ръководила от желанието да доказва някому нещо, а да казва онова, което е в душата ѝ, което вълнува чувствата ѝ. Тя посвещава на Пенчо Славейков първата си книга, пише своите „бегли спомени“ за него. В поезията си никога не е спестила мисли, чувства, изповеди, възпоминания и пространство за неговия образ. В стихотворението си „Неутешеният“ тя стига до една метафора, която е пряко адресирана към разглеждания мотив, а също така носи в себе си едно голямо обобщение: каквото и да прави, както и да живее, където и да се намира страдалецът, „на свойто минало трупът понесъл, той се все и все завръща при кладенеца на свръбта“. Тъкмо в него най-често се оглежда героинята на Мара Белчева. И оттам черпи устойчивост за увековечаване името на Пенчо Славейков — нему е посветила и вълнения, и думи. В стихотворението „На моите чувства“ сякаш са казани всички основания и последици за душевното състояние:

Къде сте вие? Нали бяхте
до вчера в мене и трептяхте
при всеки поглед, всяка реч,
дошла дори от най-далеч.

Налитахте ме вред, където
минавах; сепвахте сърцето
дори на камъка с звукът,
когато гонех своя път.

Сега и вие ли умряхте,
и своя аромат изляхте
върх него, моя скъп мъртвец,
комуто свих от вас венец?

Това е и отговор на догадките, и възмездие за мълвата, и вглеждане на поетесата в себе си, където са станали неузнаваеми сякаш изменения. Това е, в последна сметка, изповед-признание, което слага венец не само пред гроба на скъпия мъртвец, но и поставя върху високия пиедестал и самата лирическа героиня. Тя остава там, при своята вяност, до своето страдание: с ярките спомени от едно минало и с виденията, които смушават неидващото спокойствие. Осмистишието „На прага стъпки“ е като че ли емоционално-логичен завършек, „врязан“ в хронологията, който говори категорично какво е станало и какво не може да се промени:

„Защо в великденска премяна?“
— ми сякаш някой проговори. —
Обръщам се към прага взряна:
вратата вихърът отвори.

И хладни ме побиха тръпки. . .
От как му стъпките умряха —
по-светли и от думи стъпки —
на прага други не изгряха.

Вече цитирах някои ярки в емоционалността си, завършени като изказ и композиция стихотворения на Мара Белчева. Те доказват нейния несъмнен поетически талант. Но стихотворението „На прага стъпки“, дало наименованието и на първата ѝ стихосбирка, разкрива една драматичност на изживяването, говори за трепета на душата, свидетелствува за дълбината на едно чувство, което може да битува само в чиста, силна и свята женска природа. Творбата прилича на откъс от една дълбока психологическа трагедия: всичко е напрегнато, укорът пробужда като нож сетивата, съвестта е нащрек, провинение няма, очакването е постоянно и мъчително. Умряло е нещо светло — духовно и физическо. И вече нищо равностойно не може да изгрее! Имало е на прага стъпки, „по-светли и от думи“. Въображението ги ражда пак, но те няма да се повторят. . .

И читателят, запознат с биографията на Мара Белчева, може да си възобнови цялата картина. Поетесата е в своя дом, на улица „Белчев“ (сега „Гаврил Генов“), потънала в своята самота, тръпна и страдаща, обърнала поглед навътре в себе си, съзерцава душата си, привиква спомените, съживява виденията; мислено живее, потънала в далечен и близък сладостен великденски празник. А слухът ѝ дочува стъпки, вихърът е разтворил вратата, сякаш е нарочен пратеник — да я сепне, да ѝ зададе въпрос, да я навести, да раздвижи застоя, да отключи стаеното навътре и никога негаснещо чувство!

Да всичко е някак си „сякаш“ като че ли привидно. А преди години не е било така. През тази врата е влизал той, любимият, мъчно вървящият. Басту-

нът му е потропвал из улицата, гласът му е раздавал порицание и признание, погледът му е обгръщал видимо и невидимо. В този дом са се водели високи разговори, чувал се е шепотът на милувките, беседвали са приятели, естетически съмишленици, оспорвани са и са приемани тези и контратези, кипял е напрегнат духовен живот. Прагът е прекрачван от млади шопкинчета — прислужнички в богаташките домове, — за да донесат или отнесат някоя бележка, която е известявала някому нещо. Ставали са и грешки. Благодарение на едно недоразумение — коя Белчева трябва да получи „записката“ — младата Елисавета Белчева се оказва пред дома на своята съименница Мара Белчева. Това е и първото им запознаване.

Тия двуетажен дом е бил свидетел на големи присъствия: Дора Габе, Боян Пенев, Пейо Яворов, Петко Ю. Тодоров, д-р Кръстьо Кръстев. Тука поетът и поетесата работят, обсъждат планове, уточняват замисли, виждат бъдещи реализации. Атмосферата в този дом и откровените мнения насърчават и ускоряват раждането на „Кървава песен“. Преди лиричката да дочуе несъществуващите вече негови стъпки на прага, тя е запазила и пази ласката на неговите думи от писмата: „Маро, детко, дивна изгоро, идвам при тебе като че ли за първи път, с нова обич, с нов свят в душата, и си отивам от тебе, за да се върна отново при тебе — zalюбен безумно и страстно. Да би знала, дивна изгоро, как чезне душата ми по тебе, ти би отпуснала чело на моята гръд. Да се скрия п р и тебе, да се спася в тебе — при милото немилвано дете. Ти си за мене пролетта на сърцето ми, вчерашна, днешна и утрешна утеха. . .“ И още: „Сбогом, че няма книга за повече. Целуни ме и отнеми скуката от тоя, който и подир осем години те обича както в първия ден“. . .

Пенчо Славейков е разбирал отлично деликатността и настроенията на своята „мимоза“. И затова ѝ казва насърчителни, силни, философски, проникновени думи: „Една от твоите работи е — да си почиваш, за нервите — друга: пак да си почиваш, за главата — третата: и пак да си почиваш, за душата. . . Жената, която аз обичам, трябва да бъде бодра духом. . . Онази, която обичам, обикнал съм я не само защото е хубава, а защото е хубава душата ѝ. Хубава душа е силна душа. . . Аз работя. И мисълта ми се отделя от работата само кога е при теб. Едно приятно отделяне. Сам съм — и с теб в самотията си. Доста ми е. Друго и живо и мъртво, е някъде кой знае де. . . Да живее таз, която е при мен в самотата ми. Да живее живота! И скърбите и неприятностите в него. Те ни помагат да го ценим повече!“

Пенчо Славейков упорито, методично, всеотдайно подготвя Мара Белчева за бъдните изпитания. Като че ли е предвиждал какво ще се случи след малко от година. Последните творчески и житейски напътствия, които носят характера на една стоическа философия, са казани през месец юли, ден 14, на 1911 година. Те са подготовка за дните и десетилетията, които Мара Белчева ще преживее без неговия взор и без неговите физически болни, ала духом твърди стъпки в литературата и в живота. Изумителна е педагогиката на Пенчо Славейков: той учи ученичката си за живот в самота, в изпитания и в гордо себеуважение. Две години преди това, на 22 май 1909 г. от Одеса той ѝ пише следното: „Нощ минава. Зори зора. И в Одеса пеят петли. Лека нощ! А? Ама че нощ! 4 и 47 минути. Лек ден!“ Следва и стихотворението, написано за нея;

Стоя и гледам на отвъдний бряг.

Со шум подзели бързия си бяг,

изреждат се вълните белогриви

и пенят се и метат се игриви

и бързат те към родний край. . .

И таз, която чака там, да знай

как аз се рва и как копнея

да дойда по-скоро при нея.
Ти би дошла отсреща на брегът
и би с това скратила моя път
и моят свет копнеж към нея, —
заради която мисля и живея.
И ние бихме, като две вълни
прегърнати, во ведри далнини
изчезнали — на щастие в морето...
Така ли е? Нали? Кажй ми, дето?

Как Мара Белчева няма да дочува на прага стъпките му, когато цялата ѝ същност е озвучена от неговите думи, от неговите песни, от неговия глас? Може ли да се забрави онова, което е отредено за поколенията и което е възникнало в душата на един поет, родено чрез сърцето на една поетеса, на една жена, на една „свидна изгора“, на една „хубава българка“. Най-трагично съкровено и творчески мисионерското стихотворение на Пенчо Славейков е вдъхновено пак от Мара Белчева. Как се забравя такава психологическа и художествена изповед, изплакана само няколко месеца след съдбоносната среща:

Ти, моя гърлице, едничка радост в дните
На самот, на тъга и на беди горчиви,
Пред тях ти затвори на моя дом вратите.
И запрети им ти, на мъртвеците живи, —
Над моя хладен труп порой сълзи да леят,
Сълзи лъжливи, — с реч тържествена и дива
Над мен да се глумят, безумците, и пеят
„От времений живот във вечний той отива“.

Другарко!

Хубав край на моя дял световен
Ти дай; — недей ме ти на чуждите оставя
От тях да бъда аз при мъртвите заровен.
На гробищата, плач душите де смущава.

Ето какво послание изпраща той на своята „вчерашна, днешна и утрешна“ утеша.

Това стихотворение на Пенчо Славейков е написано тъкмо за съдбата на тях двамата: неговата и на Мара Белчева. Бих казал, че в известна степен произведението е апотеоз на тяхната горда любов и на тяхната още по-горда участ и след раздялата...

В своя дневник Боян Пенев разсъждава за „една особена склонност у тази жена към догматичност. Всичко, което мисли и слуша, и чете, тя се стреми да превърне в догма. Има склонност към догматична религиозност, към догматичен мистицизъм. Не ми харесва този фалш, този ницшеански език и ницшеанска мисъл (подражание). В писмата, в стихотворенията. Освен това не ми харесва и идолопоклонското преклонение пред Пенча. Нямаше ли нещо свое да каже.“

Виждаме как тая горда дружба между Мара Белчева и Пенчо Славейков се тълкува и представя тенденциозно. И отрицателната хипербола се пренася и върху творчеството на поетесата. А инерцията на такава оценка трудно се преодолява. Тя пълзи до наши дни. А който познава биографията и поезията на Мара Белчева, ще отхвърли с основание и аргументи една такава оценка. В областта на лириката авторката постигна своето, както го реализира и в личния си живот, с поведението и с манталитета си. Точно и затова, колкото и да

е загасвал интересът към битието и перото на Мара Белчева, той никога не е спаднал до нулата.

Можем да установим тази истина дори само чрез нарочно писаните книги за българските авторки, а и чрез публикуваните антологии на българската поезия. През 1922 г. Иван Радославов издава сборника „Млада България“, в който включва представители на българската лирика „от последното десетилетие“. Неговият критерий на съставител и на редактор е изразен така: „... това, което дава местото на един поет в една антология, която претендира да бъде истински такава, а не един случаен сборник от стихове, то не е само качеството да бъдеш поет — да притежаваш таланта на такъв. Заедно с това трябва да си съумел да изразиш тази индивидуалност оригинално, различно от другите, които са работили с тебе. С една дума да си една сама за себе си целна и определена художествена индивидуалност. В противен случай, делото на един поет не може да бъде трайно.“ (разр. м. — Ив. Сп.).

Вероятно според силата на този принцип по това време не е имало поетеса, която да заслужава представяне в антологията. И в тези над 200 страници не е попаднала нито една жена, макар да е имало издадени стихосбирки на лирички през обхващания период — 1905—1922 г. През 1933 г. Петър Ив. Кепов издава книгата си „Бележити българки. Ратнички за родната култура“. Тука са отделени петнадесетина реда за Мара Белчева, където четем следното: „Стиховете на Мара Белчева са извезани на хубава българска реч, пропити са от дълбоко и искрено чувство и са прости и естествени като самата природа.“ Както се вижда, няма го намеъкът за сянката на Пенчо Славейков. През 1939 г. Соня Вичева публикува книгата си „Нашите писателки“ — литературни портрети. Между десетте авторки липсва Мара Белчева. На следващата година (1940) Петър Динев издава своята антология „Българска лирика“. Мара Белчева е представена с четири песни...

Ще бъде много сложна работата ни, ако речем да проследим библиографията за оценките на поетесата в рецензии и в статии — един много важен проблем, част от който вече засегнах. Само ще добавя, че през 1938 г. Николай Дончев публикува кратката си статия „Светлият образ на поетесата Мара Белчева“, и макар да говори на много места за влиянието върху творчеството ѝ на Пенчо Славейков, дава категорични мнения за нейната лирическа дарба: „Поезията на Мара Белчева ни разкрива един вътрешен свят с оригинални мисловни построения, плод на богата интелектуална и естетическа култура, чието щедро озарение струи от нейните дълбоко промислени и просто написани стихотворения... Хармоничната красота одухотворява цялата поезия на Мара Белчева... Мара Белчева е прекрасна пейзажистка в лириката, емоционално свежа, бодрa и успокоена в озарението на скъпи спомени, примрежени от лъка тгя...“

По-нататък няма да правя подробна характеристика за пейзажната лирика на Мара Белчева. По много признаци, изтъкнати дотук, читателят може да изгради у себе си оценка и за предпочитанията на поетесата, и за почерка ѝ, както и за нейните изобразителни възможности. Ще засегна само един много важен въпрос, чрез който се внасят спекулации относно поезията на Мара Белчева. Той води до мисълта за влиянието на Пенчо Славейков върху нейното творчество, за „подражаването“, на което тя се подчинявала; специално за „еднаквостта“ на стиховете, импресиите, отзвучите — от една страна, в „Сън за щастие“ и — от друга — в „На прага стъпки“.

Самата Мара Белчева подсказва нещо интимно-творческо, психологически-изповедно в едно стихотворение, което може да се тълкува донякъде като отговор на заплетения възел:

В душата ми градина
речта си посади.
И на далеч отмина.
Речта ти реч роди.

Когато се завърна
речта си не позна;

когато ме пригърна
със майска светлина.
Тя пак бе полетяла
— пчела от цвят на цвят —
и от дъха ти брала
най-дивен аромат.

Тук известни образни признания, уговорки, а и твърди констатации могат да породят усещане за взаимовръзката и въздействието на един творчески свят върху друг. И все пак най-важното си остава, че от една реч се е появила вече друга, която не прилича на първата. Следва да кажем, че Мара Белчева е имала самочувствието да внася нещо лично свое и оригинално, без оглед на обстоятелството, че е била вече над четиридесетгодишна, когато прави първите си публикации в сп. „Мисъл“. Тя има самоувереността, че къса своя житейски и творчески принос като „на времето сочен плод“. А той е напоен през тъмните години „с кръвта на моя род“. И тъкмо върху тая основа, мисли авторката, ще е способна „и в бъднините делът си да внесе“.

Както се вижда, Мара Белчева не търси себе си чрез другия — тя има своята самостоятелност. Същото е и положението в стихосбирката „На прага стъпки“ — една книга, която не е в сянката на „Сън за щастие“. Тя сама гради своя авторитет и очертава своето въздействие.

По какъв път?

Преди всичко чрез самостоятелността и оригиналния поглед към живота, към света, към природата — качества, които са безспорни в лириката на Мара Белчева, колкото и да срещаме близост, а не еднаквост, и с инвенциите, и с философията на Пенчо Славейков. Ако Мара Белчева е негова ученичка, трябва да кажем, че в трактовката на пейзажа, в духовните пориви, в аналогите, в цялостното изображение някъде тя надминава учителя си по гъвкавост на въображението и по красотата на изказа. При това нейното съзерцание се различава от Пенчо-Славейковото. При Мара Белчева то е по-интимно, по-вътрешно, по-изповедно, а не е така констативно и претенциозно-мисионерско, в каквото вид често го намираме в лириката на нашия класик.

Специално внимание заслужава лиричната наситеност в сонетите на Мара Белчева. Най-често те са интимна изповед, която разкрива спотаения или дискретно изречен порив на чувствата и на желанията. Женската нежна душевност е намерила релефни словесни образи — ясни като идея и колоритни като метафори:

Мълча, защото цветето говори, —
мълча, защото птичето ми пей:
промъкната през тихите прозори
във стаята ми есента се смей.

Небето ѝ в смарагдените бори
във ароматна люлка се люлей, —
и в лоното на нейните простори
последната ми радост ще узрей.

Брезите я посрещат със букети,
тревичите с най-тихите привети
и папратите с бронзови листа.

Заслушана в предсмъртната наслада,
мълчи душата ми от изненада
във лебедовий химн на есента.

В този „рутинен“ по форма и по композиция сонет, пък и в цялата книга „Сонети“, в която ще открием и по-различни градивни „комбинации“, поетесата Мара Белчева дава простор на вълненията си. Те протичат през вечно будната ѝ душа, наречена „река“, за да утихнат най-вече „на тихата поляна на скръбта“...

Не са прави онези, които ни уверяват, че сонетните и пейзажните стихове на Мара Белчева са едно стеснено гледище; че в тях господства само личният рефлекс, че субективното начало владее и вдъхновението, и художествения рисунък. А всъщност поетесата стига до философски наблюдения и становища. Тя понякога съвсем спокойно възсъздава картината и по такъв начин хем одухотворява природната гледка, хем ни внушава истини с всекидневно житейско съдържание. Вгледайте се в сонета „Вечният скитник“ — тук е разгърната мисълта за живота и за смъртта, за човешката надежда и за крайната нейна спирка. Това не е мистика. Това е проникновение. И то съдържано, реалистично, бих го нарекъл окуражаващо, защото не чертае безизходност, а насочва към действие — „живота ни е скитник все на път“. Поетесата го представя като „лих жребец“. Той ни носи бурно върху гърба си — „ноздри пърхат, пламъци му бликат из очите“. Може и в бездната да ни запокити. Там е страшното изпитание, ала силният човек не остава долу — „Мъкна се нагоре с сетни сили“ („Живота“). Ще цитирам изцяло импресията „Черешата“, за да се види силата на художествената аналогия, внушена уж чрез неутралното съзерцание:

Отреща на черешевия клон
най-зрялата череша гарван клъвна.
И рой подире му кълват безмълвно.
Не знае гарванът закон.

Не е ли ней все едно кой пръв
ще я вкуси — човек ли или птица?
На пролетните дървеса царица —
тече във нея щедра кръв.

На вихъра дари от своя цвят,
и дъждове зелени са я брали.
Сера, нагиздила се със корали,
на гости кани целий свят.

Това е поезия и с естетическа цена, и с пъргавост на мисълта, и с художествена динамика, и с активност на емоциите, и с широка човешка олицетвореност. С най-силните си песни Мара Белчева се откроява за времето, когато е жива. Тя и днес може да намери място в панорамата на богатата ни „женска“ лирика. Любовните мотиви носят едно излъчване, което идва от чистата и деликатна поривност, от дълбоката нежност на желанията, от съкровеноста на духа и от устрема към неприкосновеност на душата. При това всичко е показано с разкошна метафоричност, с широки обобщения и с една вгълбеност на емоциите, която ни прави съучастници в интимните преживявания:

Когато бях за погледа им празник,
весталка, неразбулена мечта,
не се докосвах до мен съблазни:
Гнездото си аз свивах в песента.

Молитвата си къпех във зората.
Над розовите снежни висини
пред мене се усмихваше дъгата.
Дружах с орли, елени и сърни.

Морето си издигаше гърдите
и корабът ми с девствени платна
на своята мачта нижеше звездите.
И озарена в бяла светлина,
в сънят си бдех, сънувах се наяве,
и във стихните дома си бях.
Не хвърлех мрежата си в земна слава,
не чувах ехото на ничий грях.

Под ясный свод, във пъстрата градина,
берях цветя за скръбните сърца.
Пред погледа ми всякоя картина
прелиташе с невидими крилца.

(„Когато бях“)

Това стихотворение, а то не е единственото, може да послужи като нагледен пример за големите, бих ги нарекъл — високи, самобитни, специфични — поетически способности на Мара Белчева...

Вече е крайно време да извлечем чрез подробен и убедителен анализ житейски правдивите, оптимистичните, здравите психо философски устои в лириката на Мара Белчева. Не е нито справедливо, нито полезно да се продължава линията, която води поетесата към някакъв религиозен мистицизъм, към пасивно съзерцание, към херметичност на впечатленията и на възгледите ѝ от и за света. Подобни обобщения могат да лежат върху плитки, формални, привидни наблюдения и съпоставки. Обаче истината е друга: Мара Белчева степенува житейските, духовните, нравствените стойности. В нейната лирика има градации, минава една ясна граница между тленното и трайното, между полезното и претенциозното. В стихотворението „Задушница“ героинята показва усет към диференциацията на явленията. Смъртта слага равнилото си над всичко и върху всички. Тя уеднаквява обаче физически тленното. А всъщност „само по браздите на делата живее още живия завет“. Не изгнива златният плод на сътвореното. И това са „очите на възкръсналият живот“...

Лириката на Мара Белчева зове към едно вътрешно вглъбление, което трябва да открие в душата на всеки човек собственото му слънце. То го прави силен човек. То свети по пътя му. В този смисъл е прекрасно сътворен сонетът на Мара Белчева „Свое слънце“. Тук се говори за самота, за настъпилата мъгла, за отлитналите амбиции. Но в същото време усещаме силата на един човешки дух и смелостта да бъде направен вертикалният разрез на изживяванията:

Желания, надежди, суета,
от мене, пъстри птици, отлетяха.
Мъглите като песен прилетяха
на тихата поляна на скръбта.

И капят осланените листа,
със злато тъмната земя постлаха.
На ниската и пепелива стряха
аз не усещам вече тежестта.

На свое слънце грее се душата.
И във кристалний дом на тишината
не влиза времето с човешки час.

Мъглата радостта ѝ не смущава,
не чуе стъпки на човешка слава —
заслушана е само в Божий глас.

Тука няма нито нищеоанство, нито мистика, нито бягство от живота. Това е заразяващият образ на едно душевно състояние, което поетесата откроява художествено и човешки естествено, убедително. Но другаде тя намира по-различен ракурс, чрез който преценява нравствеността и разкрива своята позиция:

В нас ехото от вчера все звучи...
А виж, небето в нови все одежди.
Минават птички — нови все надежди —
и светло гледат техните очи.

И вчерашният вихър днес мълчи.
Не мълкнаха прокобите зловещи,
че няма Бог с ръцете си горещи
кръвта от пътя ни да изличи.

И злоба трови нашите гърди,
злорадство погледа ни помрачава
и не проблесват в мрака ни звезди...

Играят там деца. Небето бли.
Дали прокллина или благослава
градината на нашите деди?

(„Зловещо ехо“)

Ще бъде ненужен подробен поглед в стихотворението. Ясна е голямата човешка болка в него, видими са тенденциите да се защити доброто, да се постигне в душата ни хармония, каквато има в природата. Прави впечатление, че Мара Белчева и в пейзажните си рисунки, а най-вече в своите сонети, намира паралела между състоянието на душата и описваната картина. Това не е плахото или примирено съзерцание, чиято цел е да се констатира нещо видимо, изтънко доловено чрез околото на лирическата героиня, и да се представи като емоционално регистрирана истина. В тая лирика има нерв, има вътрешна ангажираност и напористост; чувства се активната творческа позиция, колкото и деликатно да е поднесено всяко наблюдение, колкото и да са пастелни багрите на изображението. И затова поезията на Мара Белчева не бива да се възприема и да се тълкува като каприз на жената за поетическа изява, плод на едно подражание, а като лично формирана, житейски мотивирана и отстоявана гледна точка, залегнала в основата на лирическото вдъхновение...

Стиховете на Мара Белчева предоставят на читателите не само една специфична психологическа и нравствена атмосфера, в която са показани редица конкретни мотиви и колизии, но тези произведения предизвикват и наслада от образно-езиковата стойност на пресътворяването. В съприкосновението с природните фрагменти намираме успокоен размисъл, виждаме богатството на формите, усещаме как се отдаваме на едно сладостно съзерцание, което изпълва сетивата ни, прави нашите чувства и по-изострени, а и по-разнородни, когато „преработват“ красотата:

Недей въздиша, не тъжи!
Не е ли всичко песен?
Не опетнявай радостта
на пламналата есен.

Несетно тя се тук провре,
през зъбчест връх поглежда.
На Рила в сините очи
усмихва се надежда.

И пет хиляди уста
на камъните в храма:
Навсякъде царува Бог
и никъде го няма...

(„Рилски езера“)

Мара Белчева проявява вкус към детайлите в природата, умее да я вижда в могъщото ѝ създание; боготвори планината, която чрез преображенията си въздейства магически на мисълта, на фантазията и на емоциите. Неслучайно в своите „Избрани песни“ (1931) цикъла „Планината“ поетесата е изградила от съкровени изповеди пред величието на естеството, на труда, на обикновените хора. Има нещо копнежно в желанието на лирическата героиня да пречисти сетивата си, да заживее в мир със себе си, да се отпусне в лоното на виденията и да намери там успокоение. Но това е интимната само потребност. Действителността е друга, защото покоят винаги е мигновен. А иначе пътят на човека минава през урви, скали, стеснения и нови ширини, защото има нещо, което го маме напред и нагоре:

Зоват го златните звезди,
зоват го вечерните бури.
Дъгата нещо му вести
през озарените лазури.

(„Пътят ми“)

В личностната и творческа философия на Мара Белчева преобладава жаждата за човешка доброта, за вътрешна хармония, за повече светлина в живота. И това не са просто абстрактно поднесени теоретически категории — това са житейски правила, които са заложили в основата на битието и следва да се пазят, да се увеличават, да овладяват нашата съкровена същност. Затова и образът на учителя в трактовката на поетесата е видян като строител на мост към светлия мир, като катерач към „светлите звезди“, като носител на светлината, която извисява, но и наказва („Учителят“). Героинята се нарича „скитница, нарамила злото и доброто“...

И тъкмо внимателното изследване на лирическия свят на Мара Белчева ще ни убеди в неистината, че тя била догматичка, че имала склонност към идолопоклонство и фалш, че оставала в сянката на подражанието. Заклеченията ще бъдат с обратен знак: поетесата въвежда своята лирическа героиня в руслото на живота и не я извежда от него; мислите, идеите, вълненията, малките радости, дълбоките страдания, лелеяните надежди — всичко се проявява с печата на естествеността и с човешката си приемливост, и то на един широк и разностранен простор. Неговата артистична и проникновена характеристика отрича обвиненията в догматизъм и в мистика. Такива определения не държат сметка нито за конкретното време, в което Мара Белчева е създавала своята поезия, нито за биографията, за възпитанието и за цялостния творчески, граждански и личностен манталитет на поетесата, чиято героиня, като една самоаналитична прецизност, се нарича носителка на „злото и доброто“. Ето я точната „формула“, елиминираща крайните и тенденциозни класификации за Мара Белчева.

Дължни сме да погледнем отговорно и към патриотично-родолюбивите мотиви, които не са така разпространени, ала са отличителни за лириката на Мара Белчева. Те показват колко не е затворена, не е откъсната и не е отчуждена творческата ѝ природа и от политико-историческия жребий на българския народ. Има мнение, че тези стихотворения били случайно родени, представявали „отклонение“ от обичайните предпочитания на поетесата. Наивни са подобни твърдения най-малко по две причини: случайно нищо не се по-

явява в един творчески свят, който е социалнопсихологически обусловен. И — второ — няма обикнати, заковани, закостенели предпочитания за една творческа натура, която извлича наблюдения и мотиви от самия живот, каквато е и поетесата Мара Белчева. При това тя е отраснала и закърмена с ярък и траен патриотичен български дух. В своите „бегли спомени“, като внучка и дъщеря на патриотично семейство, тя изповядва, че е расла между книги и оръжия.

Мара Белчева проявява особена симпатия и болка към участва на македонския народ поради превратността на политическата и на човешката му съдба. В „Избрани песни“ тя е поместила две стихотворения — „Македония 1912“ и „Македония 1918“. Те са коренно противоположни по настроение, по изживявания, по изказаните чувства. Докато първото носи един възторг и оптимизъм, защото вместо гласът на страданието вече заговаря топът и възкръсва една вековна мечта за свобода; пред роба се разтваря тежката врата към освобождаването; ехти хорът на радостта, то второто стихотворение разкрива една униност на духа след поражението, след голямата национална катастрофа. Героинята предпочита надеждите да не се будят вече, защото „те будни пак ще искат да заспят“. Всичко е попарено, убита е и последната искрица; отечеството ни е станало играчка в ръцете на враждебни сили. Поетесата вижда черните върволици на страданието. Небе и земя пеят „надгробни някакви прелюдии“. Духът е отпаднал, мракът е всеобщ.

След края на Първата световна война Мара Белчева се оказва в едно германско селце — Вертах; мизерува, живее ту в мазето, ту на тавана в селското училище, приютена по бедност. Не получава редовно и вдовишката си пенсия, която е намалена на 350 лева. Тая горда, достолепна жена е принудена да моли за увеличение на сумата, за да може да живее и да работи за полза на българската литература и култура. Отишла е в чужбина, за да превежда и да популяризира творчеството на Пенчо Славейков. По това време и от това селце Мара Белчева пише няколко писма до Иван Радославов. И в тях няма и дума за материалните затруднения, които я измъчват, а цялата ѝ мисъл е насочена към родината, към съдбата на България. Поетесата се чувства като в „отшелничество“ и се радва на всяка вест и на всяко нещо, пристигнало от родината. Усеща как ѝ растат криле, „иде ми да фръкна и сторя нещо за моята скъпа родина или си тананикам през сълзи:

Измичат ѝ земята под нозете, —
изличат ѝ те светлите следи; —
стени издигат слънце да не свети
небо над нея да не бди.
Но Бога те разпъват ѝ в гърдите, —
той, който сам в скръбта си храм сгради,
и в техний мрак — на съвестта в очите
ще трепнат нейните звезди...

Писмото носи дата 4. IX. 1919 г. и завършва с думите: „С поздрав на всички българи, които ратуват за родината“.

От тия писма-изповеди човек остава с убеждението, че Мара Белчева живее в някаква патриотична треска. Чака само повод за тръпна възбуда, за гордо изплакване на насъбраното, за укор или ласка, за дума и възглас, отправени към далечното и страдащо в момента отечество. На 9 септември същата година тя пише на Иван Радославов: „Уважаемий Господине, Вчера католическата малка Богородица ми донесе такъв подарък, за какъвто не съм можела дори да мечтая; тя ми донесе душата на България да ми честити рождения ден — 8 септември. От миналата година аз нямам вест от родината и тъкмо си пеях:

Напразно аз пространството изглеждам:
сълзи в ръце ми падат като град;
напразно до земята слух привеждам
да чуя стъпките на брат!...
Срещу ми няма пуши планината,
Вулкан мечти ни срина кат Помпей.
Тях кой ли преживя? Не знай душата
с кого да плаче и се смей!...

И тъкмо в този момент пристига пратка с книги от България, които поетесата нарича „свещени“. А от три дена вече тук са пристигнали и две съотечественички, които са намерили при пристигането си Мара Белчева „с разтворена карта на Европа в сълзи обявя...“

Както писмото, така и стихотворението говорят за патриотичния заряд, с който тази българка преживява тревожните народни дни далече от пределите на отечеството. Тя е изцяло в него, тя гори с огъня му, плаче с неговите сълзи; въпреки отчаянието плахо чака някакво възкресение да настъпи. Националната катастрофа предизвиква смут, ненавист, поражда видения, образи, съпоставки с ужасни мащаби: вулкан е затрупа л мечтите ни; хиперболите са в стила на изумителните преживявания на една страдаща българска жена. Героинята изглежда пространството като безумна. И в ръцете ѝ сълзите са оприличени на град. Някаква светлина отвреме-навреме блесва, за да отвори в сърцето на българката мисълта за хубава промяна: „Дано бъдещето ни е по-засмяно. Аз живея само от нейното слънце. Нищо друго не виждам. Благодаря Ви, че ми доставихте храна за моето изгнание... Сега ще чета и ще се моля за България — нашето щастие.“

Вижда се, че Мара Белчева през тия тежки дни и години не намира покой за себе си, защото няма покой и за цялата страна, която е смазана под ударите на един национален погром. В писмо до Иван Радославов от 26 октомври същата 1919 година тя казва: „Ах, да имамхе само едно желание, една молба към Господа, като моята хазайка, която от сутрин до вечер му иска теле. А ние, докато е в Добруджа, ей викаме го вече в Македония, в Тракия, в България...“ Вероятно поетесата е била обзета от ужасяващ страх за утрешната участ на родината ни, та в послепис изказва нещо разтърсващо: „Аз ясно чух веднъж на сын: „Пред нас стои смъртта.“ Истина ли е това? Не! Не! Не!“...

Това са терзания на голяма българка. Това са мисли, безсъния, смразяващи гледки, допускани и отпъждани картини, които разкъсват чувствата на измъчената лиричка. Ту в писмовна драматична форма, ту в ярки стихотворни образи тя изразява отношението си към политическия и дипломатически произвол, който е превърнал нашата родина в едно огромно страдание. Състоянието на Мара Белчева е като след земетръс — не заглъхват в гърдите ѝ трусове, които следват един след друг. Ако не прави нещо за родината си, тя не може да изтрае в чужбина — „иначе ще полудея“. Тя се заглежда в миналото на отечеството, за да направи аналогия с днешното и да намери упование на духа си: „И сякаш слушам някоя стара песен из тъмните гърди на вековете. Икони, белообрази светци, с колко сълзи са облети те и все пак още ли са жъд-ни?“ И се пита дали все роби ще се причестяват с невинните сълзи? Молитвите за щастие нямат ли крила? Така е заживяла с участта на отечеството си, че за всичко друго не иска да чува — „освен за България“...

Тия сърдечни изповеди, било в стихове, било в кратки, напрегнати, питащи, а и отговарящи реплики, не могат да бъдат „отклонение“ в творчеството на Мара Белчева. Нейните родолюбиви, патриотични, български стихове са плод на един и непримирим, и буден, и обичащ поетически дух. Поетесата създаде малко на брой, но провизани с национален трепет и с български политически

и граждански патриотичен нерв песни. Те, заедно с целокупното дело на Мара Белчева, могат да бъдат атестат и за нейната лирическа дарба, и за българската ѝ жарка кръв, и за неспокойното ѝ сърце, и за живата ѝ съвест, и за постоянно отправяния към родината поглед — за да я види силна, бодра, културна, преуспяваща, достойна сред другите държави.

Такава е здравата и постоянна основа, на която можем и трябва да поставим сътвореното чрез перото на тая лиричка, за да свържем нейния ден с актуалния и бъдещ ден на българския народ. Мара Белчева, към която интересът от време на време ту е нараствал, ту е тлееел като слаб и плах огнец на свещ върху открито, напълно заслужава и обичта, и вниманието, и ревността на днешния български читател. . .